

UOT:338.43

ƏRZAQ BAZARINDA MAKROİQTİSADI TARAZLIĞIN FORMALAŞMASININ SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

A.F.ALLAHYAROVA

AKTN Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı ET İnstitutu

Ərzaq bazarında makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi azad rəqabət şəraitində tələb və təklif arasında balansın yaradılmasını özündə əks etdirir. Məhz belə bir şəraitdə ərzaq bazarında reallaşdırılan məhsulların qiymətləri istehsalçılar üçün geniş təkrar istehsalı təmin etmək üçün zəruri olan rentabellik səviyyəsinin əldə edilməsini, istehlakçılar üçün isə əlverişli qiymətə məhsul əldə etmək imkanlarını özündə əks etdirir. Məqalədə adı çəkilən məsələlər öz geniş əksini tapmışdır.

Açar sözlər: ərzaq bazarı, makroiqtisadi tarazlıq, tələb, təklif, qiymət, rəqabət

Bəşər sivilizasiyasının inkişafı bazar münasibətlərinin formalaşmasından və onun təkamül prosesindən bilavasitə asılı olur. Bazar iqtisadi münasibətləri nəticə etibarilə cəmiyyətdə istehsal münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqla, son nəticədə müxtəlif tarixi prosesləri və təkamül mərhələlərini keçmişdir. Təsadüfi deyildir ki, müasir şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı bazar münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərir və bu ölkələrin tarixi təcrübəsi bir daha sübut edir ki, bazar sistemi əsas iqtisadi problemlərin həlli üçün daha çevik xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə bazar münasibətləri, yalnız bir yüzillikdə formalaşmamış və bütövlükdə tədrici inkişaf yolu keçmişdir. Ümumiyyətlə, bazarın keçdiyi inkişaf yolu, onun nəticə etibarilə daha təkmil xarakter daşmasına və istehsal münasibətlərinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamasına gətirib çıxarmışdır.

Bazar bəşər cəmiyyətinin inkişafının ilkin dövrlərindən mövcud olmuşdur və onun iqtisadi inkişafın tərəqqisinə verdiyi töhfə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Bazar münasibətləri əmtəə istehsalının artırılmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bazar, bütövlükdə çoxşaxəli anlayış olub, ona görə də onu birtərəfli xarakterizə etmək mümkün deyildir. Bazar sadə anlamda əmtəə və xidmətlərin mübadiləsini özündə əks etdirən struktur kimi xarakterizə edilsə də daha geniş aspektdə bazar məhsulu harada satılmasından asılı olmayaraq, alqı-satqı aktının, ticarət prosesinin məcmusudur. Mövcud münasibətlər sistemi baxımından yanaşdıqda, bazar geniş mənada alıcı və satıcı arasındakı münasibətin məcmusu kimi xarakterizə edilir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi baxımdan yanaşdıqda, bazarın yaranmasına və inkişafına ictimai əmək bölgüsü və ixtisaslaşma əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bundan əlavə pulun meydana gəlməsi, eləcə də istehsalçıların iqtisadi cəhətdən xüsusiləşməsi bazarın fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə bilavasitə təsir göstərmişdir. Bundan əlavə istehsalçıların müstəqilliyi, azad sahibkarlığın inkişafı bazarın fəaliyyətində və onun geniş spektr kəsb etməsində mühüm rol oynamışdır. Ümumiyyətlə bazar

mexanizmi üçün, o cümlədən istehsalçıların və istehlakçıların iqtisadi müstəqilliyi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan əmtəə istehsalçıların asılılığının kifayət qədər aşağı olması, daha doğrusu istehsalçıların iqtisadi cəhətdən müstəqil fəaliyyət göstərməsi, son nəticədə bazar münasibətlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Yuxarıda qeyd edilənlər, bütövlükdə bazar münasibətləri üçün ümumi xarakterik cəhətlərdən biri hesab edilir. Müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyə aspektindən yanaşdıqda, bazar, istehsal və ticarət münasibətlərinin məcmusu olub, ilk növbədə müəssisələr, təşkilatlar, firmalar, əmtəə istehsalçıları, eləcə də malgöndərənlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər sistemini özündə əks etdirir. Təbii ki, bu münasibətlər, ilk növbədə qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlıq münasibətlərinə əsaslanır. Təbii ki, bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın formalaşması məhsulun mübadilə imkanlarının genişlənməsinə, əmtəə dövriyyəsinin həcmının artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Müasir şəraitdə bazar münasibətlərinin inkişafı üçün ən mühüm postulatlardan biri azad rəqabət mühitinin mövcud olması, eləcə də mülkiyyət hüququnun qorunub saxlanması və bazar iştirakçılarının iqtisadi azadlıqlarının təmin edilməsidir.

Rəqabət əmtəə istehsalçıları və malgöndərənlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri özündə əks etdir-məklə dəyər qanununu, tələb və təklifə əsaslanır. Bazar münasibətləri şəraitində əmtəə istehlakçıları öz maraqlarını qorumağa çalışırlar. Bu baxımdan istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətləri, eləcə də təklif edilən məhsulların istehlak dəyərinin müqayisəsi də mühüm şərtlərdən biridir. Bu ilk növbədə onunla bağlıdır ki, bazarda təklif edilən məhsulların seçim imkanları istehlakçılara xasdır və bu baxımdan onlar, bütövlükdə bazarda əmtəə dövriyyəsinin həcminə bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdirlər. Əmtəə istehsalçıları və malgöndərənlərin rəqabət aparması, məhsulların istehlakı üçün son dərəcə mühüm xarakter daşıyır.

Rəqabətin digər xarakterik cəhətlərindən biri də resurslara qənaət edilməsinə əsaslanır. Ümumiyyətlə rəqabət münasibətləri şəraitində əmtəə istehsalçıları

resursqoruyucu texnologiyaları tətbiq etmək, eləcə də məhsulun iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməklə bağlı müxtəlif tədbirlər həyata keçirmək məcburiyyətində qalırlar. Bütün bunlar bazarda bu və ya digər məhsulu, eləcə də istehsalçıların rəqabət üstünlüklərini doğurur. Rəqabət üstünlüklərinə malik olan əmtəə istehsalçısı məhsulun geniş təkrar istehsalı üçün əlavə imkanlara malik olur və onu sərfəli şəkildə reallaşdırmaq imkanlarına malik olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bazarın formalaşması və inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri də mülkiyyət hüququnun qorunub saxlanmasıdır. Mülkiyyət hüququnun qorunub saxlanması resursqoruyucu texnologiyaların tətbiq edilməsi, eləcə də rəqabətli və səmərəli istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi bu və ya digər istehsal vasitəsi torpaq və əmlak üzərində tam istifadəni və sərəncamvermə hüququnu özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə, mülkiyyət hüququ maddi baxımdan əmlak və istehsalın nəticələri üzərində tam mənası ilə hakim mövqe tutmağını qarantılayır. Bu zaman məhsul, gəlirlər və mənfəət, eləcə də digər əmlak və torpaq resursları üzərində bu təminat əldə edilir.

Bazar münasibətlərinin inkişafında bazar iştirakçılarının iqtisadi azadlıqları da əhəmiyyətli rol oynayır. Bu ilk növbədə onunla bağlıdır ki, təsərrüfat subyektləri müstəqil qərar qəbul etmək, eləcə də bütövlükdə təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin səmərəli seçim imkanları ilə bağlı praktik fəaliyyət göstərmək imkanlarına malikdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəqabət, mülkiyyət hüququ və iqtisadi azadlıqlar müasir qloballaşma şəraitində bazar münasibətlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün ən mühüm şərtlərdən biri hesab edilir. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın ifrat dərəcədə liberallaşdırılması, daha doğrusu qloballaşma prosesinin dərinləşməsi, son nəticədə bazara təklif edilən məhsulların keyfiyyətini, eləcə də məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksək olmasını ön plana çəkir ki, bu da istərsə daxili, istərsə də xarici bazarlarda bu və ya digər əmtəələrin istehsalçıları üçün əlverişli satış imkanları yaradır.

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətlərinin inkişafı və ölkənin strateji maraqlarının qorunması baxımından xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bazar modifikasiyası ərzaq bazarı hesab edilir. Bazarın yuxarıda qeyd edilən ümumi cəhətləri ərzaq bazarı üçün də xarakterik olsa da, bütövlükdə ərzaq bazarı ölkənin strateji maraqlarının qorunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ərzaq bazarı kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satqısı ilə bağlı iqtisadi münasibətlər sistemini özündə əks etdirir. Aqrar-sənaye kompleksində məhsullara olan tələb, eləcə də əmtəə təklifi və qiymətlərin səviyyəsi, bütövlükdə ərzaq bazasında formalaşır. Digər bazar modifikasiyalarından fərqli olaraq ərzaq bazarı üçün, ilk növbədə iqtisadi münasibətlər və sosial münasibətlər sistemi xarakterikdir. Bu zaman ərzaq bazasında dövlətin aktiv iştirak imkanları

yol verilən hesab edilir. Bütövlükdə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, çoxfunksiyalılıq baxımından kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına maliyyə dəstəyinin verilməsi və bu prosesdə dövlətin iştirak imkanlarının genişlənməsi xüsusilə ərzaq bazarı üçün xarakterik hesab edilir. Bu onunla bağlıdır ki, ərzaq bazasının yalnız iqtisadi aspektdən səciyyələndirmək mümkün olmazdı. Ərzaq bazarı, bütövlükdə sosial-iqtisadi səciyyə daşıyır. Ərzaq bazasının sosial-iqtisadi səciyyə daşması, ilk növbədə cəmiyyət üzvlərinin adıçəkilən bazar modifikasiyasında bərabər hüquqlu iştirak imkanlarının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Təbii ki, bu cür iştirak imkanlarının təmin edilməsi dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir. Təbii ki, bazar münasibətləri müdaxiləsiz tələb və təklif əsasında formalaşan iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirdiyindən ərzaq bazasında əmtəə istehsalçılarının maraqlarının qorunması və eləcə də cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabər hüquqlu iştirak imkanları, bir sıra hallarda ərzaq rəqabət baxımından təmin edilə bilmir. Məhz belə bir şəraitdə ərzaq bazasında dövlətin iştirak imkanlarının təmin edilməsi xüsusilə aztəminatlı əhali kateqoriyaların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi ilə sıx əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərinin inkişafı özünəməxsus destruktiv təzahürlərə də malikdir. A.F.Abbasovun fikrincə, təsərrüfatçılıq sisteminin özünəməxsus çatışmazlıqları mövcuddur. Bu çatışmazlıqlara, ilk növbədə bazar sisteminin formalaşması iqtisadi tənzimləyicilərin kortəbii fəaliyyəti əsasında qurulması ilə əlaqədardır. Bazar mexanizmi iqtisadiyyatda formalaşmış disproporsiyaları həmin anda aradan qaldırmır. Tarazlığın bərpa edilməsi isə bəzən böhrandan və dərin fəlakətlərdən sonra həyata keçirilir.

İkincisi bazar ünsürlərinin nəzarətsiz inhisarlaşmış strukturların yaradılmasına və bu da azad rəqabətin müsbət funksiyalarının məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Üçüncüsü, bazar mexanizminin kortəbii fəaliyyəti iqtisadiyyatda cəmiyyətin tələbatını təmin etməyə, cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəməyə yönəldilmiş, bilavasitə bizneslə bağlı olmayan daxili fondların formalaşmasına imkan vermir. Bunlara, hər şeydən əvvəl sosial transferlərin formalaşması, səhiyyə, təhsil, elm, mədəniyyət, incəsənət, idman və digər bir çox sosial yönümlü sahələrin təminatı daxildir.

Dördüncüsü, bazar mexanizmi əmək qabiliyyətli əhalinin sabit məşğulluğunu və təminatlı həmək gəlirlərinin formalaşmasını təmin etmir. Hər bir insan cəmiyyətdə öz iş yerini sərbəst olaraq qorumağıdır ki, bu da qaçılmaz olaraq sosial təbəqələşməyə, cəmiyyətin varlıqlara və kasıblara bölünməsinə gətirib çıxarır və sosial gərginliyi artırır. (A.F.Abbasov sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı 1998, 320 səh., səh.44-45)

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən argumentlər, xüsusilə də ərzaq bazarı üçün xarakterik cəhətlərdəndir. Ərzaq bazasına dövlət müdaxiləsinin olmaması, nəticə

etibarilə ərzaq bazarında inhisarlaşmış qruplar, o cümlədən vasitəçilik funksiyaları yerinə yetirən qurumların mənfəətlərinə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, ərzaq bazarına müdaxilə olunmadığı şəraitdə, ilk növbədə əmtəə istehsalçıların maraqları da zərbə altına düşür və əmtəə istehsalçıları xüsusilə xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinə effektiv reaksiya göstərə bilmirlər. Məhz belə bir şəraitdə milli kənd təsərrüfatı istehsalının zərərli üzləşməsi və belə bir şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemlərlə üzləşir.

Ümumiyyətlə araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, ərzaq bazarına dövlətin maliyyə dəstəyinin olmaması, son nəticədə yerli əmtəə istehsalçıların bazardan kənarlaşdırılmasına və idxal məhsullarının bazarda üstünlük təşkil etməsinə səbəb olur.

Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatı istehsalı təbii iqlim şəraitindən asılı və eləcə də xüsusi investisiyalar üçün cəlbədar faktorun aşağı olması baxımından xüsusilə riskli xarakter daşıyır. Kənd təsərrüfatı ilə bağlı layihələrin ödəmə müddətinin uzunmüddətli olması, eləcə də istehsalçılar ilə istehlakçılar arasındakı münasibətlər sistemində ticarət strukturlarının inhisarçı mövqe tutması, bundan əlavə azad iqtisadiyyat şəraitində ucuz idxal məhsullarının bazara daxil olma imkanları, xüsusilə dövlətin maliyyə dəstəyi olmadan kənd təsərrüfatı istehsalının kəskin zərərlərlə üzləşməsinə səbəb ola bilər.

Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, ərzaq bazarı ilə bağlı prosesləri, xüsusilə makroiqtisadi aspektdən səciyyələndirmək mümkündür. Belə ki, ərzaq bazarına demoqrafik faktorlar əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu faktorlar qrupuna əhalinin sayı, gənclər və yaşlılar, kişilər və qadınlar, eləcə də ailədə uşaqların sayı ilə bağlı nisbətlər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təbii ki, bütün bunlar ölkədə ərzaq məhsullarına olan tələbatın həcmi və xarakterini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan əhalinin yuxarıda adıçəkilən qruplarının özünəməxsus rəşional normaları mövcuddur.

Ərzaq bazarına təsir edən ikinci mühüm faktor tələbin səviyyəsi ilə bağlıdır. Tələbin səviyyəsinə təsir edən faktorlara istehlakçıların gəlirlərini aid etmək olar.

Ərzaq bazarına təsir edən ən mühüm amillərdən biri də istehlakçıların mədəniyyəti və əhalinin vərdişləridir. Bundan əlavə, ərzaq bazarına təsir edən ən mühüm faktorlardan biri də əhalinin sağlamlığı ilə də bağlıdır. Daha doğrusu, ərzaq bazarında reallaşdırılan məhsullar əhalinin təbii tələbat məhsulları olduğundan bu məhsulların reallaşdırılması zamanı əhalinin sağlamlığı ön plana çəkilir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, əmtəə təklifinin formalaşması ərzaq bazarının fəaliyyətində və inkişafında əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Bu baxımdan ilk növbədə ərzaq bazarı üçün əmtəə təklifinin formalaşması baxımından təbii-iqlim məhdudiyyətləri mövcuddur. Torpaq resursları, eləcə də torpaqların münbitliyi, iqlim şəraiti və digər bu kimi amillər, son nəticədə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə ərzaq bazarının formalaşması və səmərəli fəaliyyəti üçün ən mühüm cəhətlərdən biri milli kənd təsərrüfatı istehsalının ölkənin ərzaq təminatının həyata keçirilməsi baxımından real imkanlarının araşdırılması hesab edilir. Oudur ki, əmtəə təklifinin formalaşması prosesi, bütövlükdə daxili ərzaq bazarında əhəmiyyətli rol oynayır və bütün bunlar əmtəə təklifinin formalaşmasından kənd təsərrüfatı istehsalının mövcud tələblərə cavab verə bilməməsi, son nəticədə xarici faktorları ön plana çəkir.

Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammal və ərzaq resurslarının idxalı, ərzaq bazarının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Daxili bazarın idxal hesabına doyurulması, son nəticədə ölkənin ərzaq bazarının idxal kanallarında asılılığının genişlənməsinə gətirib çıxarır və bu da bütövlükdə tələbatın idxal kanallarından asılılığının yüksəlməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. A.F.Abbasov. Sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı 1998, 320 səh., səh.44-45. 2. A.F.Abbasov. Ərzaqtəhlükəsizliyi. Bakı 2007. 602s.

Характерных черт формирования макроэкономический баланс продовольственного рынка А.Ф.Аллахьярова

Обеспечение макроэкономической стабильности на продовольственном рынке отражает в себе создание баланса между спросом и предложением в условиях свободной конкуренции. Именно в такой ситуации цены, на продукцию реализуемые на продовольственном рынке должны отражать как необходимость производителя достижения рентабельности и расширенного воспроизводства, так и возможность потребителей приобрести продукцию по доступным ценам. В статье излагается широкий спектр этих вопросов.

Ключевые слова: продовольственный рынок, макроэкономическое равновесие, спрос, предложение, цены, конкуренция

Macro-economic balance in the formation of the characteristic features of the food market A.F. Allahyarova

Ensuring macroeconomic stability in the food market reflects the establishment of a balance between supply and demand in the conditions of free competition. It is in such a situation, prices for products sold on the food market should reflect both the need for the manufacturer to achieve profitability and expanded reproduction and the ability of consumers to buy products at an affordable price. The paper sets out a wide range of these issues.

Key words: food market, macroeconomic equilibrium, demand, supply, pricing, competition